

Geleneksel Halk Sağlığı Uygulamaları: Dişli Kasabası Örneği

Traditional Public Health Practices: Dişli Town Case

Muhammet Ali KÖROĞLU¹, Cemile Zehra KÖROĞLU¹

ÖZET

Günümüzde sağlık, çoğunlukla hastane ve hekim çerçevesinde ele alınan bir konudur. Ancak konunun diğer boyutunu, hasta ve onun içinde yaşadığı toplum oluşturmaktadır. Hastanın içinde yaşadığı toplumun, sağlık ve hastalık kavramına yaklaşımı, genel sağlık sistemi açısından son derece önemlidir. İyilik halinin ne olduğu, nasıl korunması gerektiği, hastalığın ne olduğu, hastalığa karşı nasıl bir tutum takımlacağı, hastalığın ne kadar ciddiye alınması gerektiği vb. birçok konu bireyin içinde yaşadığı toplumsal ilişkiler sistemi tarafından belirlenir.

Bu durum, sağlık olgusunu sosyolojik bir olgu olarak gündeme getirir. Birey, bir sağlık sorunuyla karşılaştığında, öncelikle hastane, hekim, eczane gibi modern sağlık sisteminin tüm aşamalarını tüketmemektedir. Aksine içinde yaşadığı toplumun hastalık ve sağlıkla ilgili kültürüne göre bir değerlendirme yapmakta, beklemekte ve gelenekten kaynaklanan birtakım uygulamaları deneyebilmektedir. Bu anlamda, Asya'dan Avrupa'ya her toplumun, yüzyıllar içinde elde ettikleri tecrübe ve deneyimlere bağlı olarak yarattıkları birtakım geleneksel tedavi usulleri vardır. Aydınlanma düşüncesine dayalı modern pozitivist tıp anlayışı, bütün bu geleneksel sağlık uygulamalarını sistem dışına atsa da bu uygulamaların hala varlığını sürdürdükleri görülmektedir. Tüketim endüstrisine eklenmeden, varlığını sınırlı olarak sürdüren bu tür uygulamalar, sosyolojik ve antropolojik veriler niteliğindedir. Toplumun insan ve evren anlayışı, insan ve doğa ilişkiler hakkında değerli değerli ipuçları verebilirler.

Bu anlayışla çalışmamızda, Afyon ili, Bolvadin ilçesine bağlı, Dişli Kasabası'nda, insanların hangi sağlık sorunlarını, ne tür geleneksel tedavi şekilleriyle çözdükleri ortaya konmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Halk Sağlığı, Geleneksel Tıp Uygulamaları, Sağlık.

ABSTRACT

Today, health is a matter mostly dealt with in the context of hospitals and physicians. But the other dimension of the issue is the patient and the society in which he lives. The approach of the society in which the patient lives to the concept of health and disease is very important in terms of the general health system. Many topics such as what it means to be healthy, how to protect it, what the illness is, what kind of attitude should be put against the illness ,and how serious the illness should be is determined by the social relations system in which the individual lives. This situation brings the health phenomenon as a sociological phenomenon to the agenda. When the individual is faced with a health problem, he does not consume all the stages of the modern health care system such as hospital, physician, and pharmacy. On the contrary, he makes an evaluation according to the disease and health-related culture of the society in which he lives, waiting and experimenting with a number of applications that originate from tradition. In this sense, there are a number of traditional treatment modalities that each society has created from Asia to Europe, depending on the experience they have gained over the centuries. Modern positivist medicine based on the idea of enlightenment seems to keep all of these traditional health practices out of the system, but they still maintain their existence. Such applications which are limited their existence without being articulated to the consumer industry are sociological and anthropological data. Society's understanding of man and the universe can give valuable clues about human and nature relationships. With this understanding, we tried to find out what kind of health problems people have resolved with traditional forms of treatment in Dişli Town of Bolvadin district of Afyon province.

Keywords: Public Health, Traditional Medical Practices, Health.

¹Yrd. Doç. Dr. Uşak Üniversitesi, İ.İ.B.F. Sosyal Hizmetler Bölümü

GİRİŞ VE AMAÇ

Hastalık ve sağlık kavramları farklı bakış açıları ve farklı disiplinler tarafından değişik şekillerde tanımlansa da her bireyin zihninde belirli çağrışımlar vardır. Her bireyin yaşadığı deneyim farklı olsa da insanın fiziksel ve psikolojik konforunu bozan her şey kötü, bu konfora katkı sağlayan her şey de iyi olarak algılanır. Bu da birey ve bireyin içinde yaşadığı toplumun, insani ilişkiler sistemi içinde şekillenen ortak iyiler, kötüler, sağlıklı ve sağlıksızlar gibi anlam kategorilerini gündeme getirir. Böylece hastalık ve sağlık kavramları bir sosyolojik olgu olarak ortaya çıkar. Çünkü bireyin hastalık ve sağlık kavramıyla ilişkisi toplumsal ve kültürel belirleyicilerin dışında değildir.

Hastalık ve sağlığın aynı zamanda sosyolojik bir olgu olarak ele alınması yeni değildir. Sosyoloji klasiklerinden Durkheim, intihar bağlamında sağlık olgusunu ele almıştır.¹ Ancak daha sonra bu boyut ihmal edilmiştir. Kuşkusuz bunda Aydınlanma felsefesine dayalı, pozitivist bilim anlayışının temelinde gelişen modern tıp bilimi etkili olmuştur. 20. Yüzyılın ortasına gelindiğinde modern tıbbın otoritesi zirvesine ulaşmış ve modern tıp bilimi ve uygulayıcıları bu otoritelerini yaşamın tüm alanlarına uygulamaya başlamıştır.² Böylece modern tıp bilimi tarafından onaylanmayan hiçbir sağlık ya da hastalıkla ilgili uygulama neredeyse yaşam şansı bulamamıştır. Bilimsel referanslarla, herhangi bir toplumun yüzyıllar içinde yarattığı tecrübelerin bir ürünü olarak ortaya çıkan bazı sağlık ve tedaviyle ilgili geleneklere savaş açılmıştır. Yüzyılın sonuna gelindiğinde, sağlık alanında, küreselleşmenin de etkisiyle, çok büyük bir sağlık ekonomisi ve endüstrisi oluşmuştur. Hekim ve hasta gibi temel aktörler tamamen ikincil konuma düşmüştür.

Modern tıp anlayışının geldiği konum, ancak 21. yüzyılın ortalarından itibaren özellikle de post modern düşüncenin gelişimiyle birlikte olmuştur. Postmodernite hayatın her alanında göreceliliği esas aldığı için tıbbi standartları da sorunsallaştırmıştır. Bu çerçevede Ivan Illich, tıp biliminin masumiyetini kaybederek, beden üzerinde bir kontrol aracı ve gerçekliğin tıbbi olarak tanımlandığı bir sürece dönüştüğünü belirtmektedir.³ Benzer şekilde Foucault da modern tıp biliminin ve sağlık sistemlerinin bioiktidar aracı olarak siyasal kontrol mekanizmalarıyla ilişkisi üzerinden eleştirmektedir.⁴ Bu ve benzer eleştiriler sağlığın daha çok sosyal boyutunu öne çıkarmakta ve modern tıp dışında bazı alanlar açmaktadır. Bunun yanı sıra modern tıbbın çaresiz kaldığı bazı kronik hastalıkların yaygınlaşması, alternatif tıp adıyla sağlık piyasasına eklenen başka bir alan yaratmıştır.⁵ Ancak toplumsal ilişkiler sisteminin içinde merkezileşen ve sağlık piyasasında tutunma gibi bir gayesi olmayan, çeşitli hastalıklara karşı inanç, tutum ve yaklaşım olarak ortaya çıkan geleneksel uygulamaları bundan ayırmak gerekmektedir.

Geleneksel uygulamalar, yüzlerce yıllık bir geçmişe sahip olup, ekonomik bir alan yaratma çabası dışında vardır. Toplumun insan, doğa, kutsal gibi kavramlarla ilişkisi ve anlama çabasının ürünleridir. Oysa günümüzde alternatif tıp olarak piyasaya sürülen şeyin çoğunlukla umudun pazarlanması olduğu görülmektedir.

Bu nedenle çalışmamız, piyasa dışında toplumun gündelik ilişkiler ve sağlık sorunları bağlamında ortaya çıkan, geleneksel uygulama ve sorun çözme yaklaşımını ortaya koymaya çalışmaktadır. Sağlık ve hastalık kavramlarını, hastane dışında toplumsal ilişkiler ve kültür sistemi içinde aramaktadır.

MATERYAL VE METOT

Yapılandırılmamış katılımlı gözlem ve görüşmelerle gerçekleştirilen bu araştırmanın evreni olarak konu ile ilgili geniş bir uygulama alanına sahip olan Afyon ili, Bolvadin ilçesi, Dişli Kasabası seçilmiştir. Dişli Kasabası, Afyon ilinin Bolvadin ilçesine bağlı, yerleşime son derece uygun, 5117 nüfuslu bir Anadolu kasabasıdır. Konya- Eskişehir karayolunun batısında, Bolvadin ilçesinin 10 km. kuzeyinde, denizden 1070 m. yükseklikte, iki tepe üzerinde kurulmuştur.

Araştırmanın örneklemini ise Kasabanın Malazgirt, Köprübaşı, Çaybaşı, Şeyh Şamil, Mevlâna, Fatih, Yukarı Mahallelerinden seçilen konuyla ilgili bilgi sahibi olarak görülen 37 kişilik bir grup oluşturmuştur.

Çalışma, sosyolojik ve antropolojik bir alan araştırmasıdır. Sosyolojik bir çalışma, tamamen somut sosyal olgular üzerinden yürümek zorundadır. Bu anlamda sağlık toplumsal bir olgu olarak ele alınmış ve bu çerçevede ortaya çıkan uygulama yöntemleri tamamen betimsel bir tarzda ortaya konmaya

çalışılmıştır. Araştırmanın var olanı betimlemek ve araştırma evrenini oluşturan toplumun sağlık ve hastalık olgusuna yaklaşımını belirlemek dışında bir iddiası yoktur.

Bu amaç çerçevesinde tamamen nitel veri toplama araçları kullanılmıştır. Nitel yöntemin en önemli veri aracı olarak yapılandırılmamış katılımlı gözlem ve yapılandırılmamış görüşmeler kullanılmıştır. Altı aydan fazla bir süre Kasabada kalarak gündelik hayat, hastalık-sağlık olgusuyla ilgili gözlemler yapılmıştır. Yine bu süre içerisinde ve daha sonra çeşitli aralıklarla gidiş gelişlerde uzun soluklu mülakatlar yapılmıştır. Yazıyla kayıt altına alınan bu mülakatlar, gözlemlerle de birleştirilerek raporlanmış ve konuyla ilgili olan katılımcıların isimleri kodlanarak verilmiştir.

Çalışmada elde edilen bulgular araştırma yapılan kasabayla sınırlıdır. Bazı tedavi usulleri Anadolu'nun birçok yerinde görülse de tüm bulgular için genelleme yapma imkânı yoktur.

BULGULAR VE TARTIŞMA

A. Bazı Fiziksel Rahatsızlıklar ve Geleneksel Tedavi Yöntemleri

“Ölümden başka her derdin bir devası vardır.” prensibiyle Kasabalı yaşadıkları fiziksel sorunlara özellikle Kasabada doktor olmadığı dönemlerde, kendi çabalarıyla bazı çözümler bulmaya çalışmışlardır. Bu tedavi yöntemleri, modern tıbbın en parlak dönemini yaşadığı şu günlerde bile halen etkisini devam ettirmektedir.

Kasabada karşılaşılan ve geleneksel tıp uygulamalarıyla tedavi edilen rahatsızlıklar ve tedavi şekilleri şu şekildedir:

1. Kırık ve Çıkıklar

Kasabada herhangi bir kemiğin kırılması ya da yerinden çıkması hadisesinde başvurulmuş ilk yer kırık-çıkıkçılardır. Kasabada bu konuda herkes tarafından tanınan kişi B. Y'dir. Her türlü kırık-çıkık vakasını ustalıkla tedavi eden bu kişi, sadece

Kasaba halkı tarafından değil, civar kasaba ve ilçelerde de ünü yayılmış bir insandır. Onun vefatıyla birlikte bu görevi yerine oğlu L.Y (72) üstlenmiştir. Kendisine tedavi şekillerini nasıl öğrendiğini sorduğumuzda, ölümünden bir hafta sonra babasının, rüyasına girerek bütün tedavi şekillerini kendisine öğrettiğini söylemektedir. Özellikle doktor olmadığı dönemlerde bu görevi üstlendiğini söyleyen L.Y (72), yine de doktor tedavisinin öncelikli tutulması gerektiğini de sözlerine eklemektedir.

2. Verem

Ekonomik şartların oldukça ağır olduğu dönemlerde oldukça yaygın olarak görülen; ancak şu anda Kasabada rastlanmayan verem, oldukça tehlikeli bir hastalıktır.

Bu durumda, Kasabada hastalığın tedavisi için bir köpek yavrusu kesilir ve hastaya yedirilir. Aynı zamanda hasta, kesilen köpeğin derisinde yatırılır ve köpeğin

kaburgaları arasından geçirilir. Bu şekilde hastanın rahatsızlığının geçeceğine inanılır. Ancak şu an, bu yöntemler unutulmuştur ve ilk etapta doktora başvurulmaktadır.

3. Varis

Damar genişlemesi nedeniyle oluşan bir rahatsızlık olan varis, Kasabada “sülük” ismi verilen hayvanlarla tedavi edilmektedir. Kanın pıhtılaştığı bölgeye bu hayvanlar yapıştırılmakta, bu hayvanlar o bölgedeki fazla kanı emmekte ve daha sonra kendiliğinden ölmektedirler.

Kasabada kullanılan “sülük gibi kan emmek” deyiimi de buradan doğmuştur.

4. Kellik

Kasabada saç dökülmesi nedeniyle kel kalan kişilerin başına sarımsakla, kara barut karıştırılarak sürülür. Böylece saç kökleri kuvvetlenmekte ve saç kaybı önlendiği gibi saç da çıktığı belirtilmektedir.

Kullanılan diğer bir metot ise, solucanların ezilip, saçı dökülen ya da kel olan kimsenin başına sürülmesidir. Böylece kelliğin önleneceği söylenmektedir.

5. Soğuk Algınlığı

Kasabada şu anda yaygın olmamakla birlikte şiddetli soğuk algınlığı geçirenlere arpa tarlalarından toprak getirilmekte, sıcak suyla karıştırılıp yumuşak bir çamur elde edilmekte, vücudun tamamı bu çamurla kaplanmaktadır. İki saat bekletildikten sonra ılık banyo yapılarak, çamurlar temizlenmekte ve bu şekilde soğuk algınlığının ortadan kalkacağı düşünülmektedir. Bu âdetin çıkışı ise şu şekilde anlatılmaktadır. Menkıbeye göre Lokman Hekim ölüme çare bulur. Ancak Allah-u Teâlâ bunu yasakladığı için Lokman Hekim’in üzerine Cebrail (A.S)’i gönderir. Lokman, Cebrail’den kaçarken bir arpa tarlasına girer ve bu ilacı elinden düşürür. Bundan dolayı arpa tarlalarının dertlere deva olacağına inanılmaktadır.

6. Çıbanlar

Kasabada çıbanlar genellikle üzerine pancar yaprağı ya da yalama otu denilen iri, yeşil yapraklı bitkinin sarılmasıyla tedavi edilme edilmeye çalışılmaktadır.

Eğer çıban kanıyorsa, üzerine sigara külü, ağaç külü ya da yakılan bir bezin külü basılmaktadır. Eğer çıban nazarla olmuş ise, yani göz çıbanı ise ancak koyunun gözünün kaynatılması ve çıbanın bulunduğu yerin bu suyla yıkanmasıyla tedavi olunacağına inanılır. Bunun yanında bazen çıbana küle gömülmüş soğan da sarılmaktadır.

Fakat şu an bu uygulamalara oldukça seyrek rastlanmaktadır.

7. İt Dirseği (Arpacık)

Kişinin gözünde çıkan ve büyük rahatsızlık veren bir et parçasıdır. Kasabalıya göre tek tedavi yöntemi; rahatsız olan gözün bir tülbentle örtülmesi, üzerine bir parça ekme konulması ve bu ekmeğin herhangi bir köpek tarafından alınmasıdır. Buna Kasabalı arasında “köpeğe ekme kaptırma” denir.⁶

Fiziksel Rahatsızlıkların Tedavisinde Ocak Kültürü

Fiziksel rahatsızlıkların tedavisi konusunda bulunan çözüm yollarından birisi de bu rahatsızlıklar için uygulanan manevî yöntemlerdir.

Bu yöntemleri ancak “ocak” diye nitelendirilen aileler kullanabilmektedirler. Çünkü bu ailelerde diğerlerinden farklı olan bir bio-enerji bulunduğu inanılmaktadır. Bu ocaklarda ancak bazı rahatsızlıklar tedavi edilebilmektedir. Bunlardan çoğu cilt hastalıklarıdır. Her ocak, farklı bir rahatsızlığı tedavi etmektedir. Bu rahatsızlıkların tedavisini yapan kişiler bazen yara üzerine tükürmekte, bazen de çeşitli materyalleri kullanarak tedavi etmektedir.

Ancak, bu tedavilerin çoğu “inanç” esasına dayanmaktadır. Yani, bir nevi fizyolojik tedaviye ek olarak hastalara psikolojik bir tedavi uygulanmaktadır. Rahatsızlığın bu şekilde iyi olacağına inandırılan hastalar, bu inancın etkisiyle rahatsızlıktan kurtulduklarını söylemektedirler.

Kasabada yaygın olan ve ocaklar tarafından tedavi edilen bazı hastalıklar ise şunlardır:

1. Siğiller

Genellikle el ve ayaklarda çıkan siğillerin tedavisinde değişik metotlar kullanılmaktadır. Ocak diye nitelendirilen bazı kişilerin siğilin üzerine okumasıyla siğillerin kuruyacağına inanıldığı gibi, siğil otu denilen bitki oldukça yumuşak bir çamurla karıştırılarak siğilin bulunduğu yere sarılmakta, bir müddet bekletildikten sonra bu çamur, kişinin evinin herhangi bir yerine yapıştırılmaktadır. Bulunduğu yerde çamur kurdukça siğilin kurduğu da söylenmektedir.

Yine siğilin üzerine kaya tuzu konulup bir müddet bekletildikten sonra kaya tuzunun alınıp, çeşmenin ayağına konulmasıyla, orada dökülen sularla tuz eridikçe siğilin de tamamen yok olacağına inanılmaktadır. Bunlara ek olarak siğiller bazen Kasabada mahir kişiler tarafından ipe kökünden bağlanarak kuruması, bazen de toplu iğne ile yakılarak siğillerin tamamen kaybolması sağlanmaktadır. Kasabada bu konuda kesinlikle doktora başvurulmamaktadır.

2. Demreği

Mantarların neden olduğu bir cilt rahatsızlığıdır. Kişinin cildinde renk değişiklikleri meydana gelir. Bu rahatsızlığın aynı yeni ay evresinde şiddetlendiği, diğer zamanlarda ise söndüğü söylenmektedir. "Demreği" ye okunan bir dua bulunmakla beraber, etrafı karbonlu metilen mavisi içeren bir kalemle (kopya kalemi) çizildiğinde ya da bu rahatsızlığı tedavi eden "ocak" denilen ailelere mensup herhangi bir kişinin bu yara üzerine tükürmesiyle de bu rahatsızlığın tamamen iyileşeceğine inanılmaktadır.

3. Yalangı (Erizipel)

Genellikle yüzde görülen bir cilt rahatsızlığıdır. Yüzde şişlikler meydana gelmektedir. Tıpta Erizipel olarak adlandırılan bu rahatsızlığa Kasabada Yalangı denilmektedir. Yalangı, Kasabada iki ayrı ocak tarafından iki ayrı şekilde tedavi edilmektedir. İlkinde; ketenden yapılan bir kumaş alınır, ısıtılır ve hastanın yüzüne bir tülbent örtülerek ısıtılan bu kumaş hastanın yüzünde gezdirilir. Bu sırada "korkuttuk" denir. Diğer yöntemde sadece kullanılan

malzeme farklıdır. Keten yerine keçe kullanılmakta, aynı şekilde yüze sürülerek "korkuttuk" denmektedir. Bu uygulama sırasında hasta bizzatıhi korkutulmamakta, hastalığın korkutulularak kişiden uzaklaştırılacağına inanılmaktadır.

4. Bezeme (Ürtiker)

Vücudun her yerinde görülebilen bir rahatsızlıktır. Genellikle stresli bir bünyeye sahip olan kişilerde görülmektedir. Kasabada ancak "ocak" olan kişiler tarafından ayırt edilen iki türü vardır. Bundan dolayı da iki ayrı ocak tarafından tedavi edilir.

a. Böğrölce Bezemesi: Deride görülen yaralar fasulyeye benzediğinden Kasabada fasulyenin yaygın adı olan "böğrölce" ismi ile isimlendirilmektedir. Bu rahatsızlık, Kasabada "böğrölce bezemesi ocağı" olan sülaleden bir kişinin evinin damından getirdiği toprakla yaptığı çamuru hasta olan bölgeye sürmesiyle giderilmektedir.

b. Bulgur Bezemesi: Deride çıkan yaralar eğer bulgura benziyorsa buna "bulgur bezemesi" adı verilir. Bu da aynı şekilde bu bezemenin ocağı olan bir kişinin böğrölce bezemesinde yapılan işlemi yapmasıyla iyileşir.

Bu konuda Kasabada başvuru olan nadir bir yöntem ise "uluma"dır. Bezeme rahatsızlığı olan kişi dört yol ayrımına getirilir ve kendisinden son sesine kadar "hu" diye bağırması istenir. Bu şekilde hastalığın tamamen iyileşeceğine inanılır.

5. Yılcık – Dolama (Parmak iltihaplanması)

Parmakta görülen bir rahatsızlıktır. Hastanın parmağında kemik gibi sert bir et parçası çıkar. Kasabada bu durumda, hastanın parmağına yılcık taşı denen taşı sürmenin yeterli olacağına inanılmaktadır. Bu taş Kasabada yalnızca E.Y'de bulunmaktadır. Bu taş, doğada bulunabilen bir taştır ancak ocak olan kişinin ve ailenin kullanımıyla tedavi edici özellik kazanacağına inanılmaktadır.

6. Köslü (Kör Çıban)

Boyunda çıkan iri, mor, sıkıldığında kanayan çıbanlara denmektedir. İnanişaya göre bu çıbanların erkeği ve dişisi mevcuttur. Eğer yara erkekse, sadece bir tane morluk meydana gelir. Dişi ise birkaç tane çıkması mümkündür. Kasabalıya göre bu rahatsızlık da ancak "ocak"lar vasıtasıyla tedavi edilebilmektedir. Kasabada rahatsızlığın dişisi E. K, erkeği ise M.U. tarafından tedavi edilmektedir. Rahatsız olan bölgeye bu kişilerin "benim elim değil Fadime Anamızın eli" diyerek tükürüklerini sürmeleri bu hastalığı iyileştirmektedir. Ayrıca hastaya ocak olan ailenin evinden yemesi için tuz ve ekmeğ verilirdir.

Köslü ocağı olan M. U'nun bu işe başlayışı şu şekilde anlatılmaktadır: U'nun annesi, abisi A.O.U. ile beraber bir köstebek doğurur. Yani ikizlerin birisi köstebektir. Köstebek ölür, diğer kardeş kalır. O günden bu yana daha çok köstebeğe benzeyen bu yaralar bu kişi vasıtasıyla iyileştirilmiş, onun vefatından sonra da kardeşi M.U. bu işe devam etmiştir.⁷

Şifalı Bitkilerle Yapılan Tedaviler

Modern tıbbın yanı sıra hastalıkların tedavisinde destekleyici tıp dediğimiz yöntemler de oldukça etkilidir. Bu yöntemlerden birisi de şifalı bitkilerle yapılan tedavilerdir.

Kasabada da şifalı bitkilerle yapılan tedaviler oldukça yaygındır. Önceleri doktora başvurma imkânı olmadığından kullanılan bu yöntemler, günümüzde ise modern tıbbın kesin çözüm bulamadığı alanlarda kullanılmaktadır.

a. Isırgan Otu: Koyu yeşil yapraklara ve tüylü bir yüzeye sahip olan bu bitki, Kasabada daha çok böbrek ve basur (hemoroit) rahatsızlıkları olan hastalar için tavsiye edilmektedir. Isırgan otu iyice kaynatılıp suyu içildiğinde bu rahatsızlıklar için şifa olacağına inanılmaktadır. Ayrıca ısırgan otu, haşlanıp romatizmalı bölgeye konulduğunda da romatizma ağrılarını gidermektedir.

b. Sinameki: Çay gibi kaynatılıp içildiğinde sinameki, kabızlığı giderdiği düşünülmektedir.

c. Şabla Otu (Tussilago farfara): Gri, geniş yaprakları olan bu bitki çıbanları iyileştirdiği gibi, mide ve bağırsak rahatsızlıklarına da iyi geldiği düşünülmektedir.

d. Papatya: Kurutulmuş papatyalardan yapılan çay, bağırsak ve böbrek iltihaplarını iyileştirdiği gibi, tıkanan kalp damarlarının açılmasında da etkili olduğu söylenmektedir.

e. Ayva Dene(Faselya): Kasabada oldukça çok bulunan sarı çiçekli bu bitki, özellikle diş ağrılarının tedavisinde kullanılmaktadır.

f. Haşhaş: Bu bitkinin kurutulmuş baş kısmı suyla kaynatılır, ağızda çalkalanırsa diş ağrılarını dindirdiği belirtilmektedir.

g. Zeytin ağacı Yaprağı: Kasabada yetişmemesine rağmen, yüksek tansiyon rahatsızlığı olanlar zeytin yaprağını getirtmekte, kaynatıp çay haline getirip içmektedirler. Bu şekilde tansiyonun normal değerlere düştüğü ifade edilmektedir.

h. Üzerlik: Çiçekli bir bitki olan üzerlik otunun tohumları çıkarılır, kavrulur, ezilir ve balla karıştırılarak her gün bir kaşık yenilirse basur (hemoroit)'u tamamen iyileştirmekte olduğu ifade edilmektedir.

B. Manevî Rahatsızlıklar ve Tedavileri

1. Nazar

Nazar, bütün dinlerde yaygın olan bir inançtır. İlk olarak Yahudilerde görülen nazar inancı için "Babililer'in Talmud'unda denilmiştir ki: yüz kişiden ancak biri tabii ölümden ölür. Diğerleri hep nazara (isabet-i ayne) kurban olarak gider." Âsurî büyüculüğünde kötü göz hastanın sıhhatini bozan sebeplerden olarak sık sık zikredilir. Çok muhtemeldir ki kötü göz hakkındaki Musevi, Fenikeli ve Kartaca itikatları ve ona uydurulan hareketler Akdeniz Müslümanları üzerine büyük tesirler yapmıştır. Aynı inanç, İtalya'da, Kıbrıs'ta, Anadolu'da, Filistin'de, Mısır'da, Hindistan'da çeşitli varyantlarıyla

görülmüş, Yunanlılar ve Romalılarca da kullanılmıştır.⁸

Yahudilerle başlayıp, bir silsile halinde İslâm'ı etkilediği söylenen bu inanca; aslında İslâm Dini' nin kutsal kitabı Kur'an-ı Kerim'de de "O inkâr edenler, zikri (Kur'an'ı) işittikleri zaman neredeyse seni gözleriyle devireceklerdi."⁹ Ayetiyle açıkça işaret edilmiştir.

Bu inanca, Kur'an-ı Kerim'de işaretler bulunduğu gibi Hz. Peygamber Efendimizin hadislerinde de nazar inancının yalnızca dinlerin ya da sihir ve büyüün etkisiyle ortaya çıkmış bir inanç değil, İslâm dininin özünde bulunan bir inanç olduğu pekiştirilmiştir. Nitekim Hz. Peygamber Efendimiz bir hadislerinde "göz değmesinin gerçek olduğunu" açıkça vurgulamıştır. Yine Hz. Aişe'den rivayet edilen diğer bir Hadis-i Şerifde de "Peygamber (S.A.V), hastalandığı zaman kendi üzerine müavvize (Felak, Nas ve İhlas) surelerini okurdu ve üflerdi" buyrulmaktadır.¹⁰⁻¹²

Nazar, aynı zamanda Türk halk inançları arasında da önemli bir yere sahiptir. "Türk halk inançlarında pek çok canlı-cansız varlık, olumlu veya olumsuz sayılmış, bazıları ise uğurlu telakki edilip saygı görmüş"¹³ ve bu şekilde nazara karşı konulmaya çalışılmıştır. Çünkü "nazarla açıklanan olaylar o denli çoktur ki... Çok sağlıklı bir bebeğin aniden hastalanması, iyi anlaşılan iki arkadaşın arasının açılması, işleri iyi olan birinin işlerinin bozulması, iyi süt veren bir ineğin sütünün kesilmesi, hastalanması, tarla, bağ ve bahçedeki ürünün birdenbire bozulması, yeni alınan bir aracın kazaya uğraması, bir evde çıkan yangın vs. gibi, halk arasında hep "nazara geldi" deyiimiyle açıklanır."¹⁴

Kasaba halkı arasında da bu tür inanmalar oldukça yaygındır. Göz değmesi yüzünden başa gelen felaketlerden oldukça sık bahsedilmektedir. Ancak göz değmesinin sebebi araştırıldığında belirli normlara göre hareket eden böyle bir topluluğun, düşman olarak çok defa mavi gözlü ve sarı saçlılarla karşılaştığını, halk arasında gezenlerden mavi gözlü ve sarı saçlıların az olması nedeniyle de bu tür olayların sebebi olarak bu kimseler görülmekte olduğu söylenebilir.⁸

Halk, nazarın isabetinden ve etkisinden korunmak için elbette bazı tedbirlere başvurmaktadır. Bu tedbirler, korunma ve kurtulma tedbirleri olmak üzere iki kısma ayrılırlar.

Koruma tedbirleri olarak; çocuklara, at, dana, inek, vb. hayvanlara, ev, dükkân, otomobil gibi eşyaya nazar boncuğu, at nalı, üzerlik otundan yapılan kolyeler takılmaktadır.¹⁵ Kasabada aynı şekilde koruma tedbirleri olarak yeni doğan çocukların omuzlarına mavi boncuk, karaağaç, iğde dalı ya da iğde çekirdeğinden nazarlıklar takılmakta, buna ek olarak çocuğun beşiğine çörek otu ya da üzerlik otu atılmaktadır. İnsanlara olduğu gibi hayvanlara da bazen nazardan korunmak amacıyla mavi boncuk ve üzerlikten yapılmış tasmalar takılmaktadır.

Koruma tedbirlerinin kökenine bakıldığında, bu inançların totemik özellikler taşıdığı görülmektedir. Çünkü totem inancına sahip kabileler, kendilerinin bir hayvan veya bir bitkiden türediklerine inanmaktadırlar.¹⁶⁻²⁰ Bu açıdan da totem olarak kabul edilen hayvan veya bitkinin resmini vücuda çizme, onun bir parçasını taşımanın gelecek tehlikelere karşı onu koruduğuna inanılmaktadır.²¹

"Demek oluyor ki, tehlikelere karşı koruyucu olduğuna inanılan toteme ait bir parça taşımak, zamanla nazara karşı nazarlıkla korunmak şekline girmiştir. Her iki şekil arasında şüphesiz, çok uzun bir zaman farkı vardır. Bu sebeple, tehlikeler nazar; totem parçaları da nazarlık haline girmiştir. Bu suretle insanlık tarihinin son devirlerinde yapılmış olan bir buluşun, kendinden öncekilerin yerini nasıl almış olduğunu görmekteyiz."²² Bu durum, değişen sosyal değerlerin kuvvetini göstermek bakımından önemlidir.²³ Ancak, tehlikelere karşı koruyucu olduğuna inanılan mavi boncuğun kökenini ise "insanlığın Gök Tanrı'ya taptığı devirlere kadar"²⁴ götürmek mümkündür.

Nazardan koruma tedbirlerinden sonra sıra nazardan kurtulmaya geldiğinde ise hastaya kurşun döktürülmekte, nefesi keskin hocalara okutulmakta, üzerlik otu yakılarak dumanı ile

hasta tütsülenmektedir. Kasabada bu yöntemlerin oldukça yaygın olduğu görülmektedir. Kurşun dökme olayı, izinli ve ocak olan kadınlar tarafından gerçekleştirilir. Bunun için tava, su tası, havlu, kurşun kullanılır. Hasta, yatağın üzerine oturtulur. Üzerine bir örtü örtülür. Bu sırada kurşun eritilir. Eriyen kurşun, “benim elim değil, Fadime Anamızın eli” sözleriyle birlikte besmeleyle ve diğer dualar okunarak içinde su bulunan tasa dökülür. Kurşunun su içinde aldığı şekle bakılır. Kurşun girintili çıkıntılı ise hastanın nazardan kurtulduğuna, değilse daha kurtulamadığına inanılır. Öyleyse bu işlem üç kere tekrar edilmektedir. Buradaki üç rakamı kutsal bir temele dayanmaktadır.^{22,25}

Diğer bir yöntem olan üzerlik otunun yakılmasında ise üzerlik otu, hastanın başında yakılmakta, dumanı bütün odaya dağılmakta ve bu şekilde nazarın ortadan kalkacağına inanılmaktadır.

Bu tedavi yöntemlerinin kökenleri araştırıldığında ise, bu tedavilerin, ateş kültü ile ilgili olup, kökünün ateşperestliğe kadar uzandığı görülmektedir. Çünkü ilkel kişi, ateşe kurban sunar, yanan kurban dumanının daha yüksek tanrıya ulaşacağına inanırdı. Dumanın iyi kokulu olması için, kurbanın yağlarıyla beraber hoş kokulu bitkiler, bitki tohumları da ateşe atılırdı. Tütsü şeklindeki ateş kurbanı, eski ilkel müşriklerden Yahudilere onlardan da Hıristiyanlara geçmiştir.¹⁸ Müslümanlara da bu yolla aktarılmıştır.

Nazardan kurtulma yöntemlerinden ateş kültü ile ilgili olanların dışında bir de “okuma” yöntemi vardır. Kasabada özellikle bu durumda olan hastaları, “nefesleri kuvvetli” tabir edilen kişiler okumaktadırlar. Bu kişiler, ya bir bardak suya “Felak, Nas ve İhlas” surelerini okuyarak hastaya içirmekte, ya da bu sureleri doğrudan hastaya okuyarak üflemeaktedirler. Yaygın olan inanca göre dua okuyan kişi bu sırada esniyorsa nazar değiren erkek, geçiriyorsa kadındır.²⁶

Bunların dışında bu kimseler, bazen nazar için muska hazırlayarak, hastanın takmasını istemektedirler.

2. Uğur - Uğursuzluk

Uğur ve uğursuzluk inancı, doğrudan manevî bir rahatsızlık olmasa da Asr-ı Saadetten bu yana insanların hayatını bütünüyle etkileyen ve değiştirilmesi oldukça zor bir inanç, hatta bir takıntı olarak değerlendirilebilir.

“Uğursuz bir inanç ögesi, kötü ve çirkin kabul edilir, ondan uzak durmaya çalışılırken; uğurlu bir inanç ögesi, iyi ve güzel kabul edilip ona yaklaşılmaması niteliğiyle dikkat çekmektedir.”^{27,28}

İslâm’ın kutsal kitabı Kur’an-ı Kerim’e bakıldığında uğursuzluk inancının İslâmiyet’te bulunmadığını, bundan ziyade Allah katından olan her şeyde bir hayır aranması gerektiğinin tavsiye edildiğini görmekteyiz.²⁹ İslâmiyet’te bulunmayan bu inançların kökeni, Romalılarla putperest Araplardır.³⁰

Ancak bu inancın yansımaları, Müslüman Türk halkı arasında da sıkça görülen “haftanın bazı günlerinin uğurlu, bazı günlerinin de uğursuz sayılmasıdır.”³⁰ Kasabalıya göre bazı ailelerin uğursuz günleri vardır. O günlerde o ailelerin hiçbir işe başlamamaları gerekir. Örneğin salı günü kendileri için uğursuz olan bir aile, o gün çamaşır yıkar ya da yolculuğa çıkarsa, mutlaka başlarına bir musibet gelir. Eğer o gün karı koca birleşir de çocukları olursa, doğacak çocuğun mutlaka bedenen ya da zihinsel özrü olacağına inanılmaktadır.

Haftanın bazı günlerini uğurlu, bazı günlerini uğursuz ve bazı günlerinde de çalışmayı günah saymak, bazı araştırmacılara göre, Yahudi ve Hıristiyan âdetlerinden geçmiştir. Gerçekten de Hıristiyanlar Salı gününü uğursuz, Pazar günü de çalışmayı günah sayarlar.³⁰ Yahudiler ise Cumartesi gününü dinlenme günü olarak seçmişlerdir.²⁴

Yaygın olan inançlardan bir diğeri de hayvanların ansızın çıkardıkları seslerin uğursuz sayılmasıdır. Özellikle vurgulananlar ise köpekler ve baykuşlardır.^{15,30} Geceleri ansızın köpeklerin havlaması “depem olacağına”, kimin evinde baykuş öterse “o evden bir ölü çıkacağına” işaret olarak sayılmaktadır. Bunun yanı sıra

bir evde karga ötmesi ve bir kişinin yılan görmesinin de o aileye uğur getireceğine inanılmaktadır.

Bu inançlar, daha çok hayvanların insanlardan daha kuvvetli önsezileri olduğunun anlaşılmasıyla yaygınlık kazanmıştır.³¹

3. Sihir (Büyü)

“Tarihin eski çağlarında çok yaygın olan sihir ve sihirbazlık, bugün müspet ilimin çok geliştiği modern çağımızda dahi, hâlâ etkisini sürdürmektedir. İlkel kabilelerde olduğu gibi modern toplumlarda bile pek çok kimse sihre inanmakta ve ondan korkmaktadır. Çeşitli gayeler için sihir yaptırılanlar, sihirden medet umanlar azımsanamayacak kadar çoktur.”³⁰

Sihir, tabiat kanunlarına aykırı sonuçlar elde etmek iddiasında olanların başvurdukları gizli işlem ve davranışlara verilen addır.³⁰ Sihirin ortaya çıkışına bakıldığında da dinlere göre bir öncelik taşıdığı görülmektedir. Dinlerin doğuşu ve sonraki zaman süreci içerisinde sihir (büyü) ve dinin konuları arasında bir yakınlık görülmüştür. Bu durum büyü mü dinden, yoksa din mi büyüden çıktı sorularını doğurmuştur.³² Ancak, din ile büyüünün büyük benzerliklerine rağmen, kökenlerinin ayrı olması açısından önemli bir farklılıkları da vardır.

Büyünün yapılış amaçları ise genellikle değişmemektedir. Kasaba halkı arasında kendisine çok fazla başvurulmayan büyü, daha çok cahil kadınların rağbet ettiği bir yöntem olarak görülmektedir. Bu yöntemde genellikle;

-İki kişiyi birbirinden ayırma; kadını kocasından veya erkeği karısından, anayı oğlundan, kardeşi kardeşinden soğutmak için,

-İki kişiyi birbirine sevdirmeye ve daha ileri gidilerek, şahıslardan birini iradesini yok edecek şekilde diğerine tabi kılmak,

-İnsanın bazı kabiliyet ve kuvvetlerini felce uğratmak, (Buna “bağlamak” adı verilir. Erkeğin cinsel kudretini yok etmek, dilini bağlamak, yani konuşma kabiliyetini ortadan kaldırmak, uykusunu bağlamak gibi çeşitleri vardır).

-Genel olarak bir insana kötülük etmek, hasta etmek, sakatlamak, öldürmek, malına mülküne zarar vermek vb. amaçlarla kullanılmaktadır.

Büyüyü bozmak için karşı büyü yapmak, yani büyüden kurtulmak ve daha genel olarak herhangi bir kötülüğün ve tehlikeye korunmak amacıyla yapılan işlemleri de büyüünün diğer bir çeşidi sayabiliriz.³³

Büyü bozmak için kullanılan diğer bir yöntem ise muska yazdırma yöntemidir. “Muskacılık” (fetichisme): kutsal değeri olan ve kutsal varlığın örneklerinden meydana gelmiş “muska”lar, “fetiş”lere, inanma ve onlara ait pratiği yapmadan ibaret din şekli³⁴ anlamına gelmektedir.

Muska ve tılsımların doğuşuna bakıldığında, kökenlerinin putperestliğin en ilkel şekli olan fetiş olduğu görülmektedir. İlkel kişinin inancına göre bazı nesnelere uğur ve uğursuzluk bulunur; uğur saydığı nesneyi boynuna asar ya da yanında taşır. Bu “muska-tılsım” ların hastalıklarda nazardan, göze görünmez, bela ve kazalardan koruduklarına inanılırdı. Sonra bu inancın daha ileri gelişme safhasında dini formüller ya da garip işaretler yazılan kâğıt parçaları eski fetişlerin yerini tutmuş³⁵ ve daha çok büyüünün etkisiz hale getirilmesi için kullanılan bir araç haline gelmiştir.

SONUÇ VE ÖNERİLER

Afyon ili, Bolvadin ilçesine bağlı, Dişli Kasabası'nda, halkın fiziksel ve psikolojik(manevi) sağlık sorunlarını çözüme ulaştırmada kullandıkları yöntemleri tespit etmek amacıyla gerçekleştirdiğimiz bu çalışmada Kasabada fiziksel rahatsızlıkların tedavi edilmesi için geliştirilen yöntemlerin daha çok savaş yıllarında, ekonomik gücün olmadığı, olsa bile doktora başvurmanın mümkün olmadığı dönemlerde yoğun olarak uygulandığı olduğu görülmektedir. Yapılan mülâkatlarda Kasaba halkı, şu an böyle yöntemleri kullanmadıklarını, kullananların ise bu davranışlarının sebebinin kültür düzeyi ile ilgili değil, doğrudan ekonomik refahın olmayışına bağlı olduğunu söylemektedirler.

Ancak Kasabada bir de fiziksel rahatsızlıkların tedavisinde yaygın olarak başvurulan ocaklar vardır ki; halk bu konuda, çoğu kez doktora gittikleri halde bir çözüm bulamadıklarını, aksine “ocak” denilen bu ailelerin tedavi yöntemleri ile iyileştiklerini belirtmektedirler. Bu da hastalıkların tedavisi konusunda “inanç” öğesinin ne kadar önemli olduğunu vurgulamaktadır. Çünkü hastanın iyi olacağına inandırılması, iyileşmenin başlangıcı demektir. Bu vazifeyi de “ocaklar” üstlenmişlerdir.

Yine, fiziksel rahatsızlıkların tedavisinde kullanılan diğer bir yöntem de “şifalı bitkiler”den yapılan ilaçlardır. Bu ilaçlar için, Kasabada, en çok ısırgan, papatya, üzerlik, yalama yaprağı, pancar yaprağı ve haşhaş otu

kullanılmaktadır. Ancak bitki tedavisi genelde doktor tedavisinden bir sonuç alınmadığında uygulanmaktadır.

Kasabada manevî (psikolojik) rahatsızlıkların tedavi edilmesi için geliştirilen yöntemlere bakıldığında ise bu yöntemlerin somut olarak açıklanamayan metafizik olayların etkilerinden bir ölçüde korunmak amacıyla ortaya çıktığını görmekteyiz. Örneğin nazar için, kurşun dökülmekte, mavi boncuk takılmakta, bazı otlardan tüsüler yapılmaktadır. İnsanlar, açıklayamadıkları ancak hayatlarında kötü giden bazı şeyleri; nesnelere ya da günlerin uğursuzluğuyla açıklamakta, elde edemedikleri bazı şeyleri ise büyü ile gerçekleştirmeye çalışmaktadırlar.

Bu inanç ve uygulamalar, günümüzde pozitif bilim tarafından başka adlar altında açıklanmaya çalışılsa, ya da bazı manevî inançlar, tamamen reddedilse de insanoğlu başına gelen bu olayları yine de kendisinin müdahale edemediği güçlerle açıklamaya çalışmaya devam etmektedir.

Genel olarak değerlendirildiğinde fiziksel ve psikolojik(manevi) rahatsızlıklar için kullanılan geleneksel tedavi yöntemleri, insanın kendi bedenini anlama çabasının bir ürünü olarak görülebilir. Bu açıdan modern tıbbın tedavi yöntemlerinin yanı sıra bu tür geleneksel yöntemlerin yok sayılmaması önemlidir.

KAYNAKLAR

1. Durkheim, Emile(1992).İntihar. Ankara: İmge Kitabevi.
2. Sezgin, Deniz(2011).Tıbbileştirilen Yaşam Bireyselleştirilen Sağlık. İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
3. Illich, Ivan(2011).Sağlığın Gaspi.İstanbul:Ayrıntı Yayınları.
- 4 .Foucault, Michel(2002).Kliniğin Doğuşu. Ankara.Epos Yayınları.
5. Aksoy, Mehmet (2013).Şifa Bu değil Modernliğin Ara Yüzü: Alternatif Tıp .İstanbul: Kaknüs Yayınevi.
6. Bilgisine başvurulanan kişiler: Ş. M.(76), N. U.(83), N. U.(38), N. M.(31), M. M.(75), S. U.(83), A. U.(41), V.Ş.(48), A. T.(37), O. Ö.(93), İ. Ö.(45)
7. Bilgisine başvurulanan kişiler: A. A.(51), B. Y.(72), F. T.(83), H. M.(67), İ.Ö.(45), L.Y.(72), M.M.(30), M.G.(73), M.M.(36), M. Ş.(72), O. Ö.(93), S. U.(83), Ş. M.(29), U.G.(62).
8. Westermarck, Edward .(1938). İslam Medeniyetinde Putperestlik Devrinden Kalan Yaşayagelen İtikatlar. İstanbul: Marifet Basımevi.
9. Kalem 68/51.
10. Davudoğlu, Ahmet (1983).Sahîh-i Müslim Tercüme ve Şerhi, c.9, İstanbul.
11. Hatipoğlu, Haydar(1983). Sünen-i İbn-i Mace Terceme ve Şerhi. İstanbul.
12. Miras, Kâmil; Sahih-i Buhari Muhtasarı, Tecrid-i Sarih Tercemesi ve Şerhi. Ankara. Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.
13. Aytar, Selçuk(1975). Halk İnanmalarında Süpürge. İstanbul: T.F.A.
14. Tosunbaş, Müyesser (1976).Çukurova'da Nazardan Korunma Pratikleri".İstanbul: T.F.A.
15. Örnek, Sedat Veyis (1979).Anadolu Folklorunda Ölüm, Ankara: Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Yayınları:218.
16. Aydın, Mehmet(1992). "Mut Bölgesinde Yaşayan Halk İnanışları". IV. Milletlerarası Türk Halk Kültürü Kongresi Bildirileri, c.IV:38.
17. Özcan, Ahmet (1991). "Anadolu'nun Tarih Öncesi Yaşayanları ve Günümüze İntikal Eden İnançları". Din Öğretimi, S:29: s.52.
18. İnan, Abdülkadir(1962). Hurafeler ve Menşeleri. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.
19. Hitti, Philip K.(1989). Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi. İstanbul: Boğaziçi Yayınları.
20. Bozkurt, Nebi(1994). "Asr-ı Saadette Evler ve Ev Hayatı". Bütün Yönleriyle Asr-ı Saadette İslâm, c.5, s.45.
21. Ögel, Bahaeddin(1971). Türk Mitolojisi. Ankara.
22. Acıpayamlı, Orhan(1962). "Anadolu'da Nazarla İlgili Bazı Âdet ve İnanmalar". A.Ü.D.T.C.F.D, c.XX, S:1-2, s.20.
23. Türkdoğan, Orhan(1987)."Tıbbi Folklor Açısından Sağlık-Hastalık Sistemi. III. Milletlerarası Türk Folkloru Kongresi Bildirileri, c.IV, s.405.
24. Taplamacıoğlu, Mehmet(1961). Din Sosyolojisi "Giriş". Ankara.
25. Aydın, Mehmet(1985). "Konya'daki Manevi Halk İnançlarının Dinler Tarihi Açısından Tahlili". S.Ü.İ.F.D, S:1, s.28.
26. Bilgisine başvurulanan kişiler: A. T.(37), A. A.(51), B. Y.(72), D. Ö.(52), E. S.(57), F.T.(83), H. M.(67), M. G.(73), M.M.(36), N. U.(38), N.M.(31), S.U.(83), Ş. M.(29), U. G.(62), Z.Ş.(69).
27. Çelik, Ali (1994). "Asr-ı Saadette Halk İnançları", Bütün Yönleriyle Asr-ı Saadette İslâm, c.5, İstanbul.
28. Yaşar, Kalafat(1990). Doğu Anadolu'da Eski Türk İnançlarının İzleri. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları:112.
29. Yasin 36/18-19, Âraf 7/131.
30. Erdil, Kemalettin (1991). Yaşayan Hurafeler, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
31. Berger, Peter L. (1993). Dinin Sosyal Gerçekliği. İstanbul: İnsan Yayınları.
32. Günay, Ünver (1999). Erzurum Kenti ve Çevre Köylerinde Dini Hayat. İstanbul
33. Meydan Larousse (1969). "Büyük Maddesi", c.2.İstanbul: Meydan Yayınları.
34. Ülken, H. Ziya (1963). Sosyoloji Sözlüğü. İstanbul.
35. Aktaş, Recep (1973). Batıl İnanışlar. İstanbul.